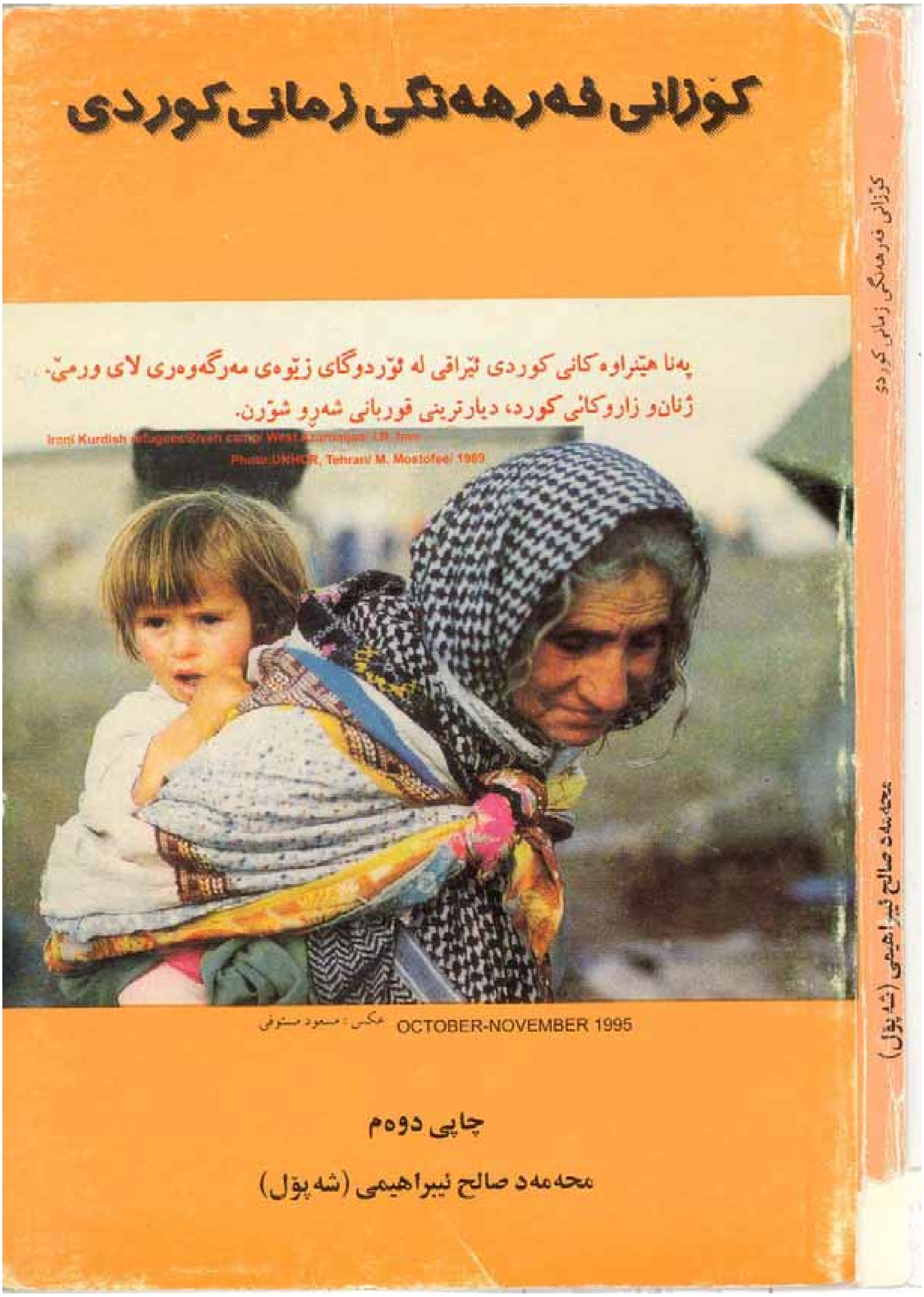
کۆزانی فەرهەنگی زمانی کوردی
پەنا هێنراوە کانی کوردی ئێراقی لە ئۆردوگای زێوەی مەرگەوەری لای ورمێ.
ژنان و زاروکانی کورد، دیارترینی قوربانی شەڕو شۆڕن.
عکس: مسعود مستوفی
OCTOBER-NOVEMBER 1995
چاپی دووەم
محەمەد صالح ئیبراهیمی (شەپۆل)
کۆزانی فەرهەنگی زمانی کوردی
محەمەد صالح ئیبراهیمی (شەپۆل)

کۆزانی فەرهەنگی زمانی کوردی

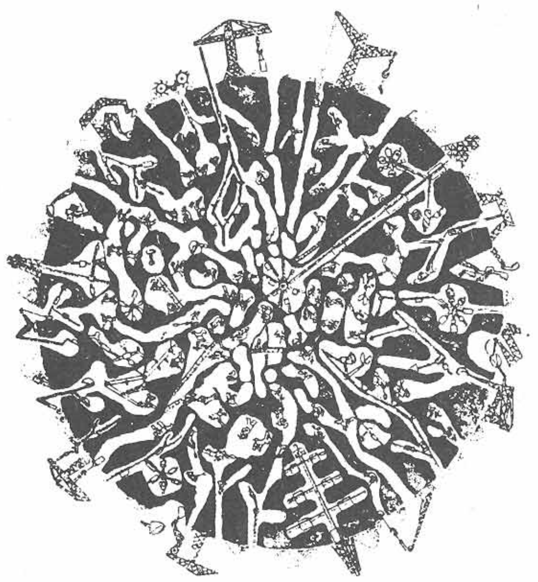

چاپی دوەم

جەڵدی سێوەم

محەمەد صالح ئیبراهیمی (شەپۆل)

۷۹/۱۱/۳ و ۲۲ ژانویەی ۲۰۰۱ ز

ابراهیمی محمدی، محمد صالح، ۱۳۱۲ ـ کۆزانی فەرهەنگی زمانی کوردی
محەمەد صالح ئیبراهیمی (شەپۆل) ـ [تهران]: مستوفی، ۱۹۹۹ = ۱۳۷۸. ۱۵۹
ص.: مصور، عکس.
ISBN 964-6532-04-7 فهرستنویسی براساس اطلاعات فیپا. چاپ قبلی:
جواهری، ۱۳۶۰ . کتابنامه به صورت زیرنویس. ا. فرهنگ عامه ـ ایران ـ
کردستان.
الف. عنوان. ۸ک ۱۲ الف / GR ۲۹۰
۳۹۸/۰۹۵۵۴۲
۱۳۷۸ کتابخانه ملی ایران ۱۲۹۸۹ ـ ۷۸ م
شماره شابک: ۹ـ۰۳ـ۶۵۳۲ـ۹۶۴ ISBN 964-6532-03-9

☐ ـ ناوی کتێب: کۆزانی فەرهەنگی زمانی کوردی.
نوسەر: محەمەد صالح ئیبراهیمی (شەپۆل).
ویراستار موهەندیس مام ئازاد ئیبراهیمی و فاروق بورەکە یی صەفی زادە
(میهر کیش ئاوێستا)
ساڵی چاپ: ۱۳۷۹ خورشیدی ـ ناشر مستوفی تهران
چاپ اندیشه. ـ ۱۰۰۰ ـ دانه
☐ ـ تلفن پخش: ۶۴۱۲۳۹۸ ـ تاران.
نۆبەی چاپ: دوەم-۱۵-۱۱-۱۳۷۹و ۳/۲/۲۰۰۱ زە

☐ ـ لەبەر ئەوەی کاک رەسول مۆرەکی فەرهەنگ دۆستەو پێی خۆشە، نەخشێکی لە خزمەتکردن بە زمان و فەرهەنگ، هەبێ و ئەهلی قەڵەم و نوسەرانی زۆرلا بەقەدرو حورمەتە، جا بەدڵو داو، تەنیا بۆ پەرەدان بەزمان و فەرهەنگ، خەرجی چاپی ئەم کتێبەیشی بە ئەستۆگرت، خواجەزای خێریان بداتەوە.

مەبەست **پێرست** پەرە

کۆزانی فەرهەنگی زمانی کوردی (سەرەتا)........... ٥

هۆزی شکاک.. ٦

بنەماڵەی شکاک.................................... ٩

سرنج.. ١٢

ئەرکو ئەسپاردەی مەزنی هۆز........................ ١٥

خانوبەرەی گوندو ئاوای یەکانی ناوشکاکان.......... ١٦

جوتوگا... ١٨

ژن و پیاوی شکاک.................................. ٢٠

جلك و بەرگی ژنان و پیاوان........................ ٢٦

خۆراکی هۆزی شکاک................................ ٢٩

خەتەنە سوران..................................... ٣٢

چاکو پیری باو..................................... ٣٥

یەکترناسینەوە...................................... ٣٧

روداوی دلّ تەزێن................................... ٤٧

کوردانی باچوانلوی قوچان........................... ٤٨

ئاژەڵداری وهەوارەو هەوارکردن..................... ٥٠

ژن هێنان... ٦٥

نوکتە... ٧٥

هەواناسین.. ٧٩

لیلومەجروم.. ٨٢

مەبەست **پێرست** پەرە

جەژنی‌رەمەزان‌و جەژنی قوربان ۸۴
ورچ، لەگ‌لەگ‌و ژیشک ۹۲
چریکەی خەلۆک ۹۸
لێکۆلینەوە یەک لە سەرشیعری گۆران ۱۰۲
قسەکانی شەپۆل لە یادی محمد قاضی لە رەشەمە لە شاری مەهاباد لە۱۳۷۷ .. ۱۰۷
دارە مرواری شجرةالّدر ملكة المسلمين ۱۱۸
ئەبو بەکر محەمەد نەقاشی موسڵی ۱۲۷
پێشکەش بە دایکم ۱۲۸
کابان و ژیان ۱۳۰
کێلەشین، ئەشنە یاشنۆ ۱۳۳
خەتی کێلەشین ۱۳۵
ئەشنە یا شنۆ ۱۳۶
شوێنەواری کۆنی شنو ۱۳۹
ترکەش ۱۴۲
سەردەشت ۱۴۳
خال‌دەلیل ۱۴۶
کۆنگرە ۱۵۰
کوردی ۱۵۸
باجەلان ۱۷۰

سەرەتا

بسم الله الرحمن الرحیم

ئەوە کە: حەزرەتی محەمەدﷺ پێغەمبەری مەزنی ئیسلام دەفەرمێ: هەرکەس خۆی بناسێ، خوای خۆیشی باش ئەناسێ، مانای ئەوەیە: ئەگەر مرۆڤ خۆی باش باش بناسێ، ئیتر بۆ کەس سەر ناچەمێنێتەوە، خۆی بۆ خۆی و خزمەت کردن بە گەل و نیشتمان و هۆزی تەرخان ئەکات و تەنیا لە راست خوا و بەدیهێنەری جیهانا تەسلیم ئەبێ و بەس. قسەکەی ئەفلاتونیش کە وتویەتی: برۆ خۆت بناسە، هەر ئەمە دوپات ئەکاتەوە: خۆت بۆ خۆت بەتاڵە کزی و کەساسی و دیلی و ژێر چەپۆکەی ناکەسان رزگار بی

بەس هەڵ بخولێ بە دەوری پیس و پاکا   تا کە نگێ بە شوێن هەموو خراپ و چاکا
تۆ بڵێی کە هەڵێ چزو چدێرێک   بۆ ئێمە لە عاسمان ستێرێک
بەختی مە لە خەو هەڵستێ جارێک   جارێک بکەوێتە کارو بارێک

«هەژار»

چاپی یەکەم، سالی ١٣٥٨ هەتاوی

نووسینی ئەم کتێبە، بەم هەویایەیە کە بتوانێ کەلێنێک لە رەهێڵی کتێبخانەی ناو کوردەواری پڕ بکاتەوە، وەرزی ٢٥٩١ک و ١٣٥٨ هەتاوی و ١٩٧٩ زایینی.

هۆزی شکاک

ئەم هۆزە کوردە، لەناو سنووری کوردستانی ئێران و تورکیەو لە باکووری رۆژئاوای شاری ورمێ لەناو دوو هەرێمی «سۆما»و «بردۆستا» ئەژین.

نوکتە:

قەڵای ناوداری دمدم - ی میری کوردی لەپزێڕین وا لە سۆما دا لە سەر چیاو تاشە بەردێکی یەک پارچەو بڵیندو بەرتەسکو پشتەماسی هەڵکەوتووەو باکوورو باشووریشی خرو دوڵێکی زۆر قوڵە، ئەو قەڵایە لەساڵی ١٠١٨ کۆچی و ١٥٩٨ زایینی و ٢٢١٠کوردی لە لایەن شا عەبباسی سەفەوی یەوە گیراو داغن کراو قڕیان خستە ناو ئەوکوردانە. بڕوانە عالەم ئارای عەبباسی، لاپەڕەکانی ٨٠٧و ٨١١ چاپی تاران.

دمدم

دمدم بەردێکی خڕە / چوار تەرەفی لێوە بڕە
بەهەشتی بە شیر بگرە / خان بە خەزایە مەشوڵە
دمدم بەردێکی شینە / چوار زستانە، پێنج هاوینە
تێیدا خانی لەپزێڕینە / زەفەریان پێی نەبردینە
ئەی دمدمی بەردی دەلان! / جێگەی خان و خان ئاودەلان
ئێستا بوی بە مەسکەنی خەرتەلان / خانێک رابوو، لە کوردانە...
زێڕ بو چو بۆ نێو ئەوانە / پێی نیشاندان مسولەخانە
کێی بوو؟ لە کافری بێ ئیمانە / تێیان کرد هاش و دەرمانە
پێی قڕ دەبوون موسڵمانە / خان بە خەزایە مەشغوڵە
کێی بوو؟ لە خانی لەپ زێڕینە / لە شەرافەتی خانویی شیرینە

بەفرێک باری بەهاوینە لە شەرافەتی خانی لەپزێرینە
حەوت شەو رۆژان بەوی ژینە .....
خودا خراپکا، ماڵی حەمکی لێی تێیانی پێیان نیشان دا سەرو کانی

حەشیمەتی هۆزی شکاک ۸۹۹۹۱۸ کەسە، لە زیاتر لە ۱۹ گوندی گەورەو چکۆڵەدا رای ئەبوێرن (وێنەی ۱).

«برادۆست» هەرێمێکی کوێستانی و ساردە کە لە رۆژئاواوە بە خەتی سنوری ئێران و تورکییەو لە باکوورەوە بە هەرێمی «سوما» و لە باشوورەوە بە «تەرگەوەر»و لە خۆرهەڵاتەوە بە «بەرۆژ»ەوە ئەلکێ.

ئەم هەرێمە بە ۶۲گوندەوە تا ۸۹۸۸ بنەماڵەی شکاکی لە خۆیدا جێکردوتەوە. ناوەندی ئەم هەرێمە ئاوایی «ئیشکە سو»وەو ناوی گوندە گەورەو ناودارەکانیشی ئەمانەن:

«چەرە»، «زەنگەکان»، «گەنگەچین»، «ماستەکان»و «نی چەلان»، ئەم گوندانە بە هۆی چەن کوێرە رێگای مەڕو ماڵات و رەوەوە بە شار و ئاواییەکانی تر ئەگەن (وێنەی ۲).

رێگای بازرگانی کۆنەی ئێران و تورکییە لە نێزیک ئاوایی «سێرویەوە» ئەڕوا. زۆربەی خەڵکی لەم رێگایەوە ئەچنە شارو بازار، ئاوی خواردنەوەو زەرحات، ئاودانی ئەم گوندانە لە چەمی «سێرو» و کانیاو دابین ئەبێ، زۆربەی خەڵکی برادۆست جوت ئەکەن و گەنم و جۆ و توتن و شتی وا دائەچێنن.

سۆما لە باکووری خۆرئاوای «ورمێ» و باکووری «برادۆست» دایە.

هەرێمی سۆما لە باکوورەوە بەکەوشەنی سەڵماس و لە باشوورەوە بەکەوشەنی «سڵیوانا» و لە رۆژهەڵاتەوە بە کەوشەنی ناوەندی «ورمێ» و لە خۆرئاواوە بە سنووری ئێرانو تورکییەوە ئەنووسێ. ئەم بەشە ۱۹۹ ئاوایی هەیەو تا ۵۸۹۹۸ بنەماڵەش حەشیمەتی هەیە، ئاوای «هەشتیان» ناوەندی ئەم بەشەیە. «مەمەکان»،

«گونبەد»و «زین‌دەشت» لە ئاواییە گەورەکانی ئەو هەرێمەن.
سۆمایش وەک برادۆست کوێستانو ساردە،خەڵکەکەی ئاژاڵداریو جوت ئەکەن و لەئاوی چەمی: سیرۆ، هەشتیان، بیردوک بۆ ئاودانی موچەومەزرا سود، وەر دەگرن.

هۆزی شکاک لە رابوردودا چادرنشین و مەڕو ماڵاتدار بوون و بۆ پەیداکردنی لەوەڕگا، گەرمێن و کوێستانیان ئەکرد. کاتێ جێگە لەوەڕێ خۆش و بژوێنیان گیر ئەکەوت، بارو بنەیان ئەخست و چادری رەشیان هەڵئەدا (وێنەی ٣). کاتێ ئەو لەوەڕگایە ئەکروسایەوە، باریان ئەکردو ئەچونە شوێنێ بژوێن‌تر. ئەمە ببووە هۆی ئەوەکە هۆزی شکاک نەتوانێ بۆ خۆی خانو بەرە سازکات و جوت وگاش بکات، بەڵام ئێستا زۆربەی ئەو هۆزە دێ‌نشین و خاوەن جوت وگاو ئاو و زەوی و زارن، ئەو بنەماڵانەی وا هێمان ژیانی دەوارنشینیان لانەنیاوە (وێنەی ٤)، هەروا بە دوی لەوەڕگە و جێگای بژوێن و خۆش ئاو و هەوا دا ئەگەڕێن، لەگەڵ مێگەلە پەزو پۆلەکانیاندا بەهارو هاوێنان لەم هەوارەگەوە ئەچنە ئەو هەوارگە، زیاتر ئەچنە هەوارگەکانی تەرگەوەرو دەشتە بێڵ و ناو چیاو لای سورەدوکەڵ و گوندی سورکانو چیای سینا یا بۆزی سیناو کانی‌دزان و ناوڕون، دوڵەتڕشین و سەرملوک و بەرەسپیان و بەرە گەورەو خەلیلو نەسردەین و شیوەسور و جێگەی بژوێن و هاوین و بەهارە نەوروزەکانی تری کوردستان و بە خۆشی رایدەبوێرن، هەروەک شاعیر دەڵێ:

نەرۆزە چیمەن سەوزە، دەمێ سەرخۆش بین
تا سەوزە لەسەر گۆڕەکەمان نەڕواوە
چاو جوان وەرە لام بە خەم بلێ، بەولاوە
لێم هاڵێ، هەتا داوی ژیان نەپساوە

وێنەی ١

وێنەی ٢
دەباتە شار.خەڵکی تر بەفروکە دین و ئەبەن بەڵام کوردی بەشخوراو بەمجۆرە بار

بنەماڵەی شکاک:

هۆزی شکاک لەم دوو تیرە پێک‌هاتووە:

١ـکاردار.

٢ـ عەبدۆیی.

٣ـ پس ئاغا.

نوكتە:

پسئاغا خۆیان لە بنەماڵەی قارەمانی نەبەز و نەمری كوردو جیهانی ئیسلام سوڵتان سەلاحەددین، ئەیووبی ئەزانن، ئەمە خۆی بووەتە هۆی ئەوە میرو مەزنی هۆزەواری بەدەس ئەو بنەماڵەوە بێ. هۆزی كاردار ئەم هەشت تیرەن:

٢ـ كەچەڵی.

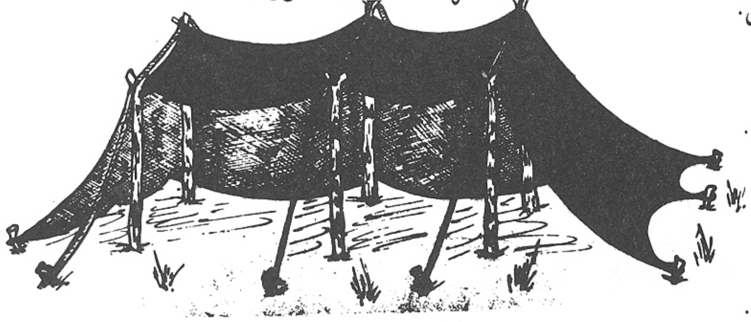

وێنەی ٣ ـ ڕەشە دەواری هۆزی شكاك.

٣ـ نەعمەتی.

٤ـ مامەدی.

٥ـ شەكیری.

٦ـ ئەدمانی.

٧ـ ئیوەری.

٨ـ چەركوی.

خەڵكی تیرەی پزئاغا، لە «برادۆستا» و «كەچەلیش» لە دوو بەشی برادۆست و سوما دائەژین.

«چەركوی»یەكان لە چەن ئاوایی دا بلاوبوونەتەوەو خەڵكی ئەو ٥ تیرە لە «چهریق»و دەوروبەری شاری سەڵماسا ژیان ئەبەنە سەر.

هۆزی عەبدۆیی ئەبنە سیانزە تیرە:

١ـ دلانە.

٢ـ پسئاغا عەبدۆیی

٣ـ دری.

٤ـ هێنارە.

٥ـ فەنەک.

٦ـ خەڵیفی یا خەلۆف.

٧ـ خدری.

٨ـ بۆتان.

٩ـ نیسان.

١٠ـ مامەدی عەبدۆي.

١١ـ موقوری یا موکری.

١٢ـ پاچیک.

١٣ـگوریگ.

بەشی کورد ئەبێ دەرد و خەفەت بێ
ڕۆژێ بە تیرێ جەرگی لەت لەت بێ
ئاسمانی بەختی لێڵ و تاریک بێ
ئەستێرەی کز و رولە مەینەت بێ

* * *

قەت نەبوو ڕۆژی گەردشی دەوران
چەرخی هەڵسووڕێ بەکەیفی کوردان
ناشوکری نەبێ خۆشیی لە ئێمە
دووره بە غەیری شیوەن و گریان
بەڵێ زەمانەی چەرخی کە چ ڕەفتارە
والێمان بۆتە دوژمنی خوێنخوار

گوریکی تیرەی پس‌ئاغاو دری و هینارە لە بەشەکانی برادۆست‌و خدری و بوتان و نیسان لە هەرێمی «سۆما» دا ئەژین. «مقری»یەکان و «پاچیک» لە «ئەنزەل»

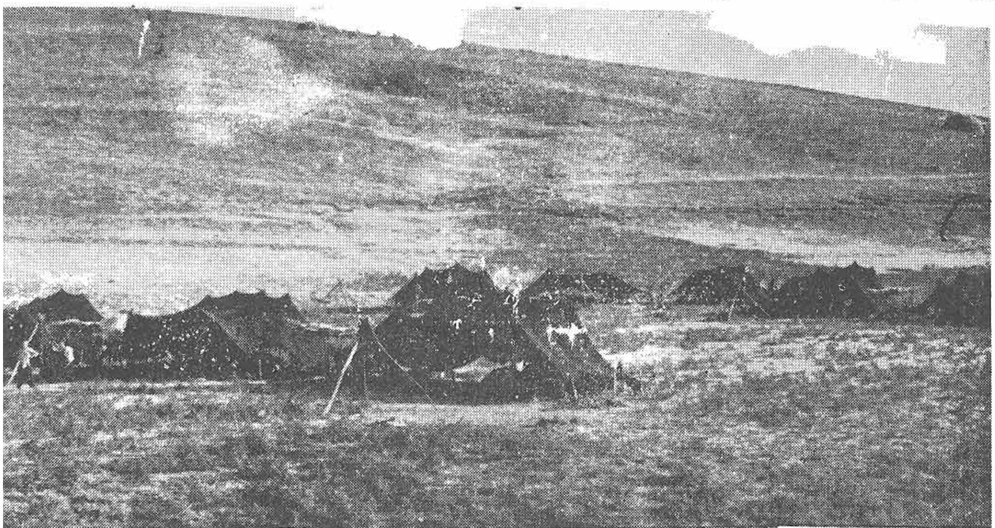

وێنەی ۴ ـ کوردە شکاکە،مەرومالات دارەکان، لەدەشت‌و، داوێنەی کێوە، بژۆینو، پرگژو، گیاو، کەماو، پرئاو دا ڕەشماڵی، خۆیان، لەپاڵ، یەکاهەڵ ئەدەن.

تیرەی «فەنەک» لە سۆماو ئەنزەلا ئەژین، تیرەی مامەدی عەبدۆیی‌ش لە «چهریق» و «شپیران» و ئەنزەل دا رای ئەبوێرن.

هەر یەک لە هۆزگەلی شکاک، یەک مەزنیان هەیە.

سرنج:

لە سالّی ۱۳۰۴ هەتاویدا، رەزاخانی پەهلەوی بە قسەی سەرلەشکەر عەبدوللاخان تەهماسبی فەرماندەی هێزەکانی ئازەربایجان لەو کاتەدا لە رێگای تەورێزەوە ئەچێتە دیدەنی سمکۆ، بەڵکو لە رێگای ئاشتیەوە دوایی بە جەنگ بێت.

لەم لاشەوە سمکۆ بۆ دیتنی رەزاخان کە لەو دەمەدا وەزیر جەنگی ئێران بووە بە خۆیی و ۱۲۰۰ سوار دێتە سەر رێگا، لای گوندی میانجق. ئەڵێن: بێجگە لەو ۱۲۰۰ سوارە، چوار هەزار سواری تری سمکۆ لەو ناوەدا دەوری ئەوانی دابوو، سمکۆ سوارەکانی خۆی ئەکاتە سێ پۆل: پۆلێکیان بە رانگو جوغەو پشتێن و بەرگی سپیەوە، سواری ئەسپگەلی سپی ئەبن. پۆلی دووهەم، سواری ئەسپی رەش ئەبن و پۆلی سێهەمیش سواری ئەسپی سور کومەیت ئەبن و رانگ و چۆغەی گرژالی لەبەر ئەکەن، سمکۆ خۆیی و رابەرانی هۆزەکانیش رانگ و چۆغەی شیروانی و رەنگاو رەنگی تایبەتی مەزنی و هۆزەواری و لەسەرەوەش پەستەک لەبەر ئەکەن و سواری ئەسپگەلی شێ ئەبن و چاوەنواڕی هاتنی وەزیر جەنگ ئەبن. کاتێ رەزاخان ئەگاتە ناو سوارەو مرۆڤەکانی سمکۆ و ئەو هەمووە سوارە تەیارە بەوگشتە چەکەمەنی و جامەدانگەلی رەنگاو رەنگ و لیباسی چاک و پشتێنی گرێ خواردو، خەنجەر لە بەرۆکەدا ئەبینێ کە هەموو دەسکەکەیان پان و سەدەفدارو دەمانچە بە قەدەوەو فیشەکدان بە شانەوەو تفەنگ بە دەسەوە، وا بە نەزم و نیزام راوەستاون، لە ترسان تف لە زاریدا ویشک ئەبێ و لێوی خۆی ئەگەزێ و لای وا ئەبی سەر لەشکەر تەهماسبی ئەوی بە دیاری بۆ سمکۆ هێناوە، چوکە ۶۲ کەس

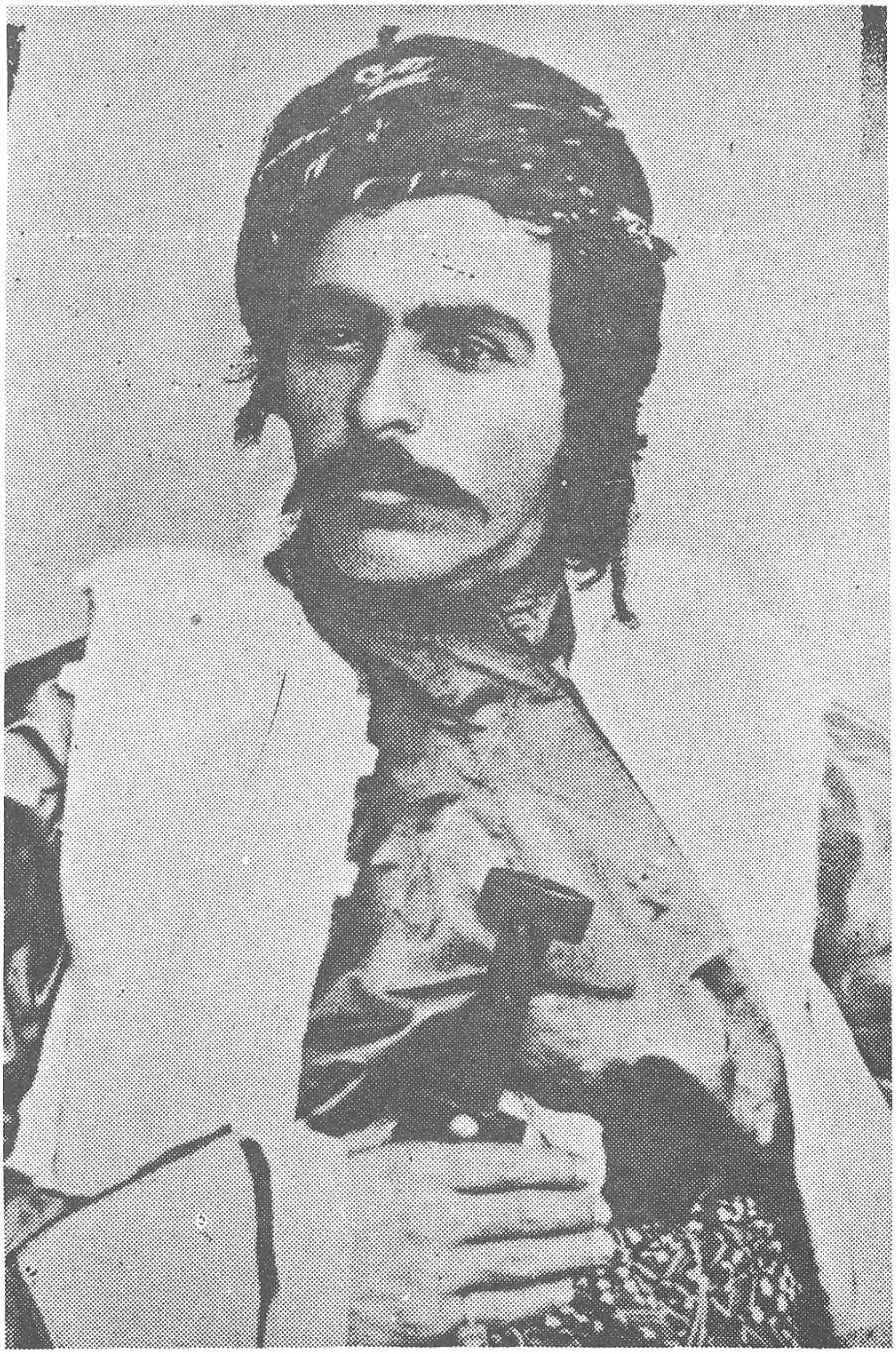

بەجیبەشڕە لە تەک ڕەزاخانا هاتبوونە لای سمکۆ. هەر جۆر ئەبێ ڕەزاخان دیان ئەگرێ بە جەرگیداو لە جیبەکەی دائەبەزێ و سمکۆیش لە ئەسپ دائەبەزێ و دەس و موشتاخ ئەکەن و ئەچنە کۆنە شار، کە لە پێشا بە میزو سەندەڵی چەن هۆدەیەکیان تەیار کردبوو، ئەچنە ژوورێ و لە تەک سمکۆدا ئەکەونە ئاخەفتن و وتوویژ. دەوران دەوری ئەو کۆنەشارەش پڕ ببوو لە سوارەی سمکۆی مەزن و ئابڵوقەی دابوو، ئەم سوارانە بەو ناوەو لەوێ ڕاگیرا بوون کە لەوان پاریزگاری ئەکەن.

بەڵام ترس و لەرز نیشتبووە سەردڵی ڕەزاخان و هاوڕێیەکانی و ئەترسان کە لە پڕ بڕژێن بەسەریاناو قڕیان تێخەن.

هەر جۆر ئەبێ شێو ئەخۆن، هەرچەن وەک ژەهری ماریان خوارد بێ وابوون، ڕەزاخان بە بۆنەی ئەوە سەری دێشێو ئەچێتە ناو هۆدەیەکی ترۆ بە ڕەزا ڕەفیع قانیع قائم مەقامولمولک ئەڵێ: وەختە لە ترسان زیڕە بکەم، چلۆن بە دەسی خۆمان خۆمان خستە داو، ئەویش دڵخۆشی ئەداتەوەو بزروک ئیبراهیمی ناوێک رادەسپێرن کە بە زمانی چەورو نەرم، سمکۆ بغافڵێنن و لەگەڵیدا تەختە نەرد بکەن کە سمکۆ زۆری پێخوشبووەو تا ئەش توانن پێی بدۆڕێنن.

ئیبراهیمیش ناچار تا بەرەبەری کەڕە بەیانی خەو لە چاوی دەستێنێ و تەختە بە سمکۆ ئەدۆڕێنێ کە زۆر ماندو ئەبن، هەر لە تەنیشت یەک لە هۆدەی تەختە نەردەکە درێژ ئەبن و یەک یەک خەویان لێ دەکەوێ، ڕەزاخان کە لە ترسان ناتوانێ چاوی لێک نێ، کاتێ ئەزانێ وا سمکۆ لە خەودایە، بێ خوداحافیزی لە سمکۆ بە پیاوەکانی دەڵێ: کوڕینە من لە چاوی سمکۆ زراوم نەماوە، هەستن، خێرا بن تا نوستووە، خۆمان دەرباز کەین، سوار ئەبن و بەرەو ورمێ ئەکەونە ڕێ و هەی پەیتا پەیتا لە ترسان ئاوڕ بۆ دواوە ئەدەن تا بزانن سوارەی سمکۆ بە دویانەوە نین.

سمکۆ کاتێ لە خەو رادەچەنێ، ئەڕوانێ نێچیر لە سەرڕاو رای‌کردووەو زۆر پێش دەخواتەوەو خوزیاو بریا دەڵێ، بەڵام نێچیر لە بەرەگە دەرچوبوو.

پاشماوەیەک جەنگ/حوکومەت ئەزانێ، باشاری سمکۆ ناکا، ئەکەوێتە گەڕ کردن، سەرهەنگ سادق خان ناوێک کە لەگەڵ سمکۆ دا ناسیاو بووە، رای‌ئەسپێرن خۆی سازکات کە تیمسار موقەدەم فەرماندەی لەشکری ٣ی تەوریز بۆ ئاشتی کردن دێتە شنۆ، بۆ دیتنی سمکۆ، ئەویش لە تەک خوسرەوخانی کوڕیداو خورشید ئاغاو کەریم‌خانی خێلانی و چەن کەسی ترا ئێوارەیەک روو دەکەنە سەربازخانەی شنۆ، کاتێ ئەچنە ئەوێ، پاشماوەیەک چاوەڕوانی، خەبەر ئەدەن تیمسار لە رێگاگیری کردووە، سمکۆو هاوڕێیەکانی ناچار بەرەو ماڵ ئەگەڕێنەوە، سەرهەنگ سادق خانی نەوروزی بە دوربینێکی چاک کە لە سمکۆ بە ئەمانەت وەری‌گرتبوو، لەگەڵ چەن کەسی تر لە باڵەخانەیەکا بوون، کە پەنجەرەکەی روو بە جادەبووە، ئەنوارێتە سمکۆ، کاتێ باش گەیشتبووە بەرتیر، لەو باڵەخانەوە بە نامەردی وەبەر رەگباری ئەدەن، تیرێک لە سمکۆ ئەکەوێ، دێ خۆی بخاتە ناو کۆڵان و پەسیوێکەوە، بەڵام دوای چەن شەقاوێک ئەڕوانی وا خوسرەوخانی کوڕی ئەنگێوراوە، ناچار ئەگەڕێتەوە سەری، دوبارە گوللەیەکی تر لە سەری ئەدرێ و سمکۆ ئەکەوێ و شەهید ئەکرێ و هەروا خورشید ئاغاش ئەکوژرێ و کەریم خانیش بریندار ئەبێ، تەقە ئەکەوێتە ناو سوارەکانی سمکۆ، لەو لاشەوە سوارەی سەرگورد هاشمی ناوێک کە لە پێشان خۆیان حەشار دابوو، لە تاریک و لێلەی ئێوارەی ئەوڕۆژە توشەدا سەرملەی کێوی شنۆ لە سوارەی سمکۆ ئەگرێ و ناچار سوارەی سمکۆ شار بەجێ‌ئەهێڵێ و ئەو ئێوارەی وا سمکۆ و ئەوان شەهید بوون، رۆژی ٣٠ی جۆزەردانی ساڵی ١٣٠٩ هەتاوی و ١٩٣١ی زایینی و ٢۵۴٣ی کوردی بووە.

مێژوو لەبابەت رابەرانی کوردەوە، دووپات بـووەتەوە، واتـا پـێشەوا ژەنـراڵ مستەفا بارزانی لە ساڵی ١٣٢٥ی هەتاوی و ١٩٤٧ زایینی و ٢٥٥٩ی کوردی بۆ ئاخەفتن و ئاشتی کردن بانگیان کردە تاران، هەر جۆر بوو، خۆی لە فێڵ و گەڕی حەمەرەزای پەهلەوی رزگار کرد، بەڵام چونکە دەسی رەشـی ئـیمپیریالیزمیان، بەتایبەت ئیمپیریالیزم و نۆکەرەکانیان باش نەخوێندبووە، ئەوە بوو لە ساڵی ١٩٧٥ی زایینی گەلەکەمان کەوتە داو و قڵپەوە بوو، بەڵام خوای مەزن کە هەمیشە پشت و پەنای لێقەوماوانە، ئەوە بوو خوا زۆر زوو تۆڵەی ئێمەی لە حەمەرەزای پەهلەوی ساندو بە ئەڵاهوئەکبەرو مەرگ بەرشا، مەرگ بەر شاوتن لە کوردستان و ئێران و دنیای روون دەرکرایە دەرێ و تەفرو تـونا بـوو و رەزای باوکیشی خوا وای تۆڵەی کوردە قـرانـی لێ‌سـەندەوە کـە دوای ئـاوارەبـوون لە جەزیرەی سێنت هیلن دەسی نابووە ناوگوی خۆی و هەڵی ئەقوراند.

سمکۆی نەمرو مەزن، مەزنی ئەو هۆزەو سەرداری کـوردستان بـووە، ئـێستا تاهیرخانی کوڕی، مەزنی هۆزی عدوێی‌یە، مەزنی خێڵی کارداریش تا ماوەیەک بەر لەمە بە دەس عەمەر:عومەرخانی شەریفی‌یەوە بوو، ئێستا بەدەس قادرخانی کوڕیەتی. مەزنی لەناو شکاکا، میراتی‌یە، ئەگەر لەو بنەماڵەدا کوڕی شیاو نـەبێ خەڵکەکە یەکێک لەمرۆڤە کاراو کارزان و شیاوەکانی ئەو بنەماڵەیە هەڵ‌ئەبژێرن و ئەی‌کەنە مەزن.

ئەرک و ئەسپاردەی مەزنی هۆز:

ئەرکی مەزنی هەر هۆزێک راگەییشتن بـە گـیرو گـرفت و لابـردی نـیازگەلی هۆزەواری و لابردنی ناکۆکی ناو هۆزە. وا باو بووەو بـاویشە بـۆ مـەزنی هـۆز، هۆدەیەکی گەورە بەناوی «دیوەخانە» یا «ئۆدە» ساز ئەکرێ، ئەم «هۆدە» لە راستیا داروششوراو دەفتەری کاری میرو مەزنە کوردەکان بووەو بە گشت کارو بـاری

خەلکی چ لە باری ماڵی و عەرزی و قەزایی و کۆمەڵایەتی و رامیاری و سیاسی و مادی و مەعنەوی و ئینسانی و ئایینی و شەرعی و جەزایی رادەگەییشتن. خەڵکی بە گیان و دڵ دەستورەکانی میرو مەزنی خۆیان بەڕێوە بردووە، چونکە لایان وابووە هەرکەس لە راست ئەوانا خۆقەف کەن مەزنترین پشتیوانیان لە دەس ئەچێ، دەروازەی میرو مەزن بۆگشت کەسێک ئاواڵەو کراوەو باز بووەو میرو مەزن هەمیشە پشتو پەنای لێقەوماوان و داماوان و هەژاران بوون و نەیانهێشتووە بێگانەو غەوارەیی زلمیان لێ بکەن.

بێگانەو غەوارەیی زلمیان لێ بکەن. وێنەی ٥

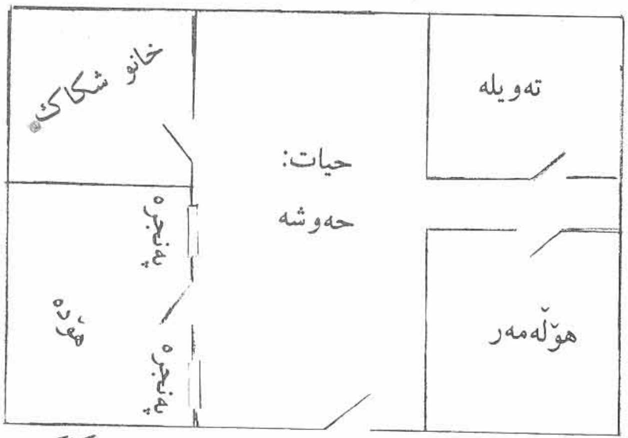

خانوبەرەی گوندو ئاوای یەکانی ناو شکاکان:

زۆربەی خانوبەرەکان بە قورو بەرد سازکراوە، مەگەر تەک و توک بە خشتی سور سازکرابێ، هەر بنەماڵەیەک، یەک «هۆدە = خانی» بۆ دانیشتن، یەک پاگە «تەویلە»و یەک هۆڵەمەڕە - زاغە = بڕ ساز ئەکەن (وێنەی ٥و ٦)، خانی هۆدەی خەوتنی هەر بنەماڵەیەک، تەنوری نان کردن، واتا: ئاشپەزخانە «مدبەق»یش هەر ئەم هۆدەیە. لەسەربانی تەویلەو هۆڵ و زاغەدا، رۆچنێک بۆ ئەوە روناکی و نوری

خۆر بداته ژورێ ساز ده‌که‌ن که به شکاکی پێی ده‌ڵێن: کوله‌ک. خانوبه‌ره‌کان گشتیان یه‌ک نهۆمن، دوو نهۆم زۆرکه‌مه.

ئاژاڵداری:

له رابوردودا ژیانی هۆزی شکاک له‌سه‌ر ئاژه‌ڵداری ئه‌سوڕا، به‌ڵام بارگۆڕاوه‌و ئاژه‌ڵداری که‌م ماوه، هه‌ر جوتیارێکی شکاک هه‌ندێ په‌زوگاوگوێر بۆ دوّیی خوّی راده‌گرێ تا بۆ، رۆن، که‌ره، ماست، په‌نیر، شیر، لۆرک و توّی شیر، دۆ، که‌شک،

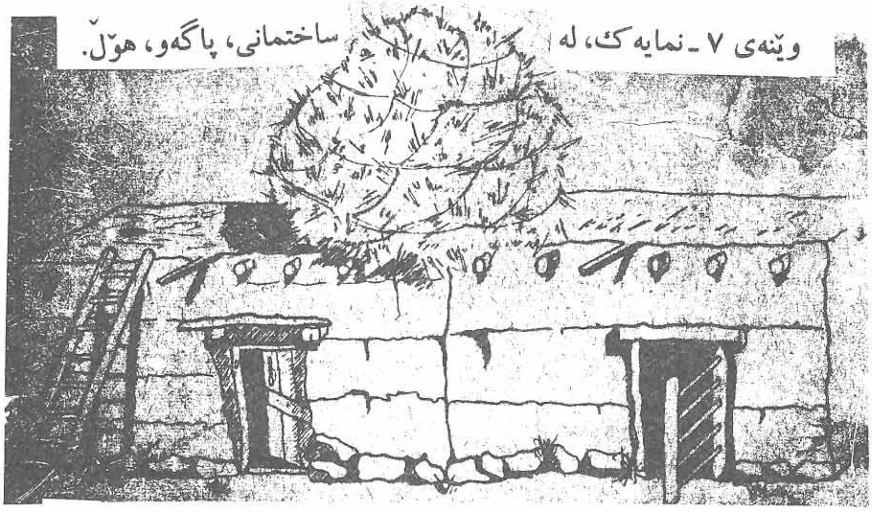

وێنه‌ی ٧ ـ نمایه‌ک، له ساختمانی، پاگه‌و، هۆڵ.

تۆراغ، سیرێژ، خوری، مو، به‌رگن‌و شتی وا نیازی به کڕین نه‌بێ، جا ئه‌گه‌ر له خوّی زیادی بوو، هه‌ندێ له‌وانه ئه‌فرۆشێ.

جوتیاره په‌زداره‌کان هه‌ر به چه‌ن بنه‌ماڵه یه‌ک شوان ئه‌گرن‌و ئه‌ویش په‌زه‌کانی به مێگه‌ل ئه‌باته له‌وه‌ڕ. شوان بۆ ماوه‌ی ٧ مانگ واتا له نه‌ورۆزه‌وه تا ئاخرو ئۆخری ره‌زبه‌ر په‌زه‌کان ئه‌باته له‌وه‌ڕ (وێنه‌ی ٦).

له به‌هارو هاوینا به رۆژا په‌زه‌کان دوجار له قاوڵتون و ئێوارانا ئه‌دۆشن، به‌ڵام له پاییزانا ته‌نیا جارێک مه‌ڕو ماڵات ئه‌دۆشرێ، له زستانانا که زه‌وی کراسی سپی له‌به‌ر ئه‌کات و به‌فر ئه‌رز دائه‌پۆشێ و په‌زو پوڵه ناتوانن بچنه له‌وه‌ڕو به ده‌می خۆیان بچه‌رن، ناچار له‌ناو هۆڵ و سه‌ردانگا تفاقیان ئه‌ده‌ن که له به‌هارو هاوینا ئه‌و

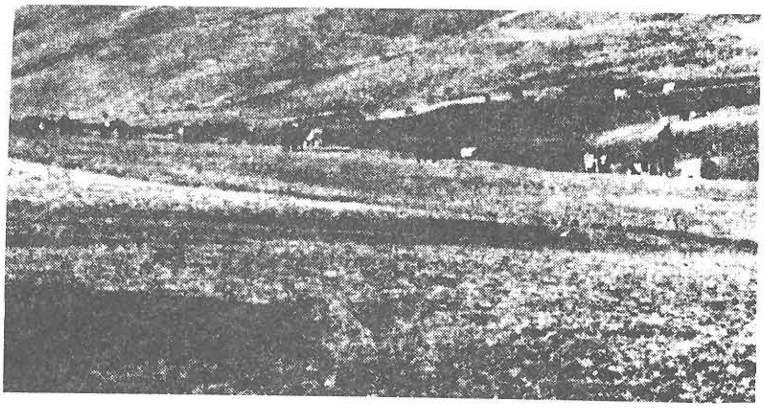

وێنەی ٦. لەوەڕگەی مەڕو، ماڵات.
-کوێستانو، جێ چەرینی مەڕو، ماڵاتو، پەزو، پۆڵە.
لەناو هۆزی شکاکـا، هێمان تیرە گەلێک، هەیە، کە خودانچیغو، چادرنو، لەڕێگای ئاژەڵ داریو، کۆچەری یەوە بەرێ ئەچن.

تفاقەیان کوکردۆتەوە.

جوت و گا

ژیانی بەرەی ئەمڕۆی هۆزی شکاک لەسەر جوتکردن ئەسوڕێ، واتا: گەنم، توچاندن، توتن و گرتوپە = یەرەڵ ماسی = کێلان، کوردە شکاکەکان گەنم بۆ خواردنی خۆیان و بۆ فرۆشیش گەنم دەچێنن.
چ بە وێنەی دێمی بێ یان بەرئاو بێ دایئەچێنن.
زۆربەی جوت وگای ناو شکاکا دێمە، چونکە هەرێمەکەیان کوێستان و ساردە تا

وینەی ٧ ـ کوردەئاژەل دارەکان: ئەشێ، بۆ، زستان، تفاق بۆئاژەلەکانیان لە بەهارو، هاوینا، داخەنو، گیشە گیاو، گیشەوێنجە لیدەنو، کادێن، لە کاو، گزرەو، ئالفو، تفاق بئاخنو، بۆخۆشیان ئازوخە داخەنو، زمهە ڕیش لێ پکەن.

ئەو دەمەی خاوەن زەوی هەبوو، ئەشیا دەو دویان بە خودان زەوی بدایێ، جا کیلگەکە ئاوی و بەراو بوایێ یان دیمی و بەختەبارانی بوایێ، کەرەسەی جوت و گای ناو هۆزی شکاک سەرەتایی یە ئەو کوردانە، هێمان بە نیرو ئامورو گاجوت و کوتان و بێڵ و داس و مەلەغان کاری وەرزێری ئەبەن بەڕێوە.

کەرەسەی نوێو مەکینەی شێو بڕین و دروێنەو کولۆش و کا جەمکردنەو هەڵواردنی کاو دان هێمان پێی نە ناوەتە ناو کوردەواری،خۆیەک پستیش ڕێگای ئاسن قاتە، زانکۆ،کارگاو فێرگەی هونەری و پیشە، هەر وجودی نیە و ئاژەڵداری بە وێنەی عیلمی ئەمڕۆ لە کوردستان بنیات نەنراوە، چونکە تاغوت و تاغوتیان چاویان لە ڕاست گەلی حەق‌خوازی بەشەرەفی کورد هەڵنایێ و هەڵیش نەهاتووە.

ژن و پیاوی شکاک

پیاوگەلی شکاک باڵا بەرز و شۆخو بە سام و توند و تۆڵ و بەزیپک و قڵافەدارن، ئارام و لەسەرەخۆو لە کڵ دەرهاتونو زۆریش بە وزەو تاقەتن.

هەرچەندی بڵێی بە بەژن و باڵاجوانن   ڕومەت گوڵ و چاوکەژاڵ و لێو قەیتانن

چاو جوان دەمەڕوتێری دڵم بت‌بینم   گوڵچین کە لەسەر ڕومەتی تۆگوڵ چینم

بەژن شۆڕ و کەژی شۆڕو خەزێم شۆڕ   ....

بە خوێندنەوە کراوە فرچک گیانم   زانستە مژیم بۆتە ئاو و نانم

«هەژار»

مرۆڤی شکاک زۆر خەز لە ئەسپ دەکاو کەیفی پێی دێ، ئەوەیە وەک یارێکی پڕ میهر ئەڕوانێتە ئەسپ (وێنەی ١٢و ١٣).

مرۆڤی شکاک هەروەک خاوخێزانی خۆیی خۆش ئەوێ، هەروایشە بۆ ئەسپ و ماین و ولاغی سواری. سوارچاکی و تیرئەندازی هەر لە مرۆڤی کوردی شکاک دەکاڵێتەوە، هەر بە مناڵی فێری سواری و ڕمبازێن و تیرئەندازی ئەبێ، چونکا ئاو و هەوای کوردستان و خو و ئاکاری کورد، هەر ئەبێ بەو جۆرە کوردو مناڵی گەلی

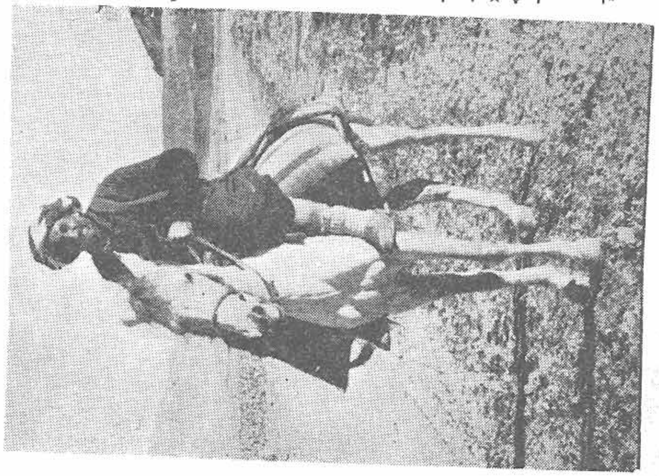

وینەی ١٢ ـ شکاکێ ئەسپو هێستر ناتوانێ ژیان بداتە سەر، ئەوە
ئەسپو هێسترلای هۆزی شکاک زۆر بەنرخن.

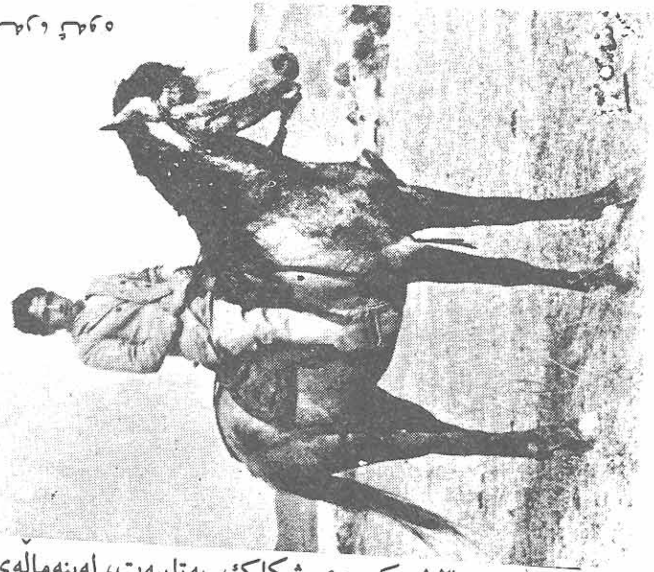

وینەی ١٣ ـ کوردی شکاک. بەتایبەت، لەبنەماڵەی مەزن، جارو، بار لە
باتی جلکێو، بەرگی کوردی کۆتو شەڵوار لەبەردە کا.

- جوت بەنەی، شکاک، بۆکێلانی، زەوی، بورەو، بەیارو سەختو، ڕەق، ئەشێ لە کەڵو، کۆتانو، نیرو، ئاموری ٨ گاو، گامیشو، گاوەسن، سودوەرگرێ.

- مرۆڤی شکاک ئەشێ زوربە هێدی‌و، هێمنی‌و، کاوەخۆ،
خەریکی گێڕە کردن بێ، یان، بەچەنچەریا، بەگاگێرە، لەکوردستان دەمی
گاگێرە، دەم بێن ئەکەن. هەژاردەبێژێ:
گێرەی رەمەزان بەربوو، ئەواجێژن هات
دەم بێنی لەدەم گاو، کەران دامالی

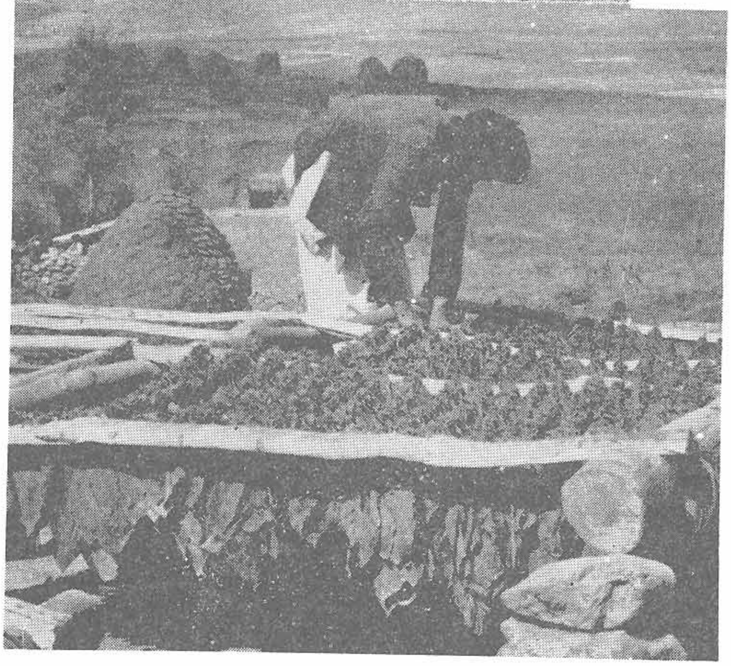

- ئەگەرچی گەلا توتون شکاندنەوەو، لەتەرەدانو، بەشیشەوە،
کردنی، بەرگی تەماکۆ، زۆرسەخت نییە، بەلام ئەمە ئەدەنەدەس مرۆڤە،
پڕ، تەمەنەکان.

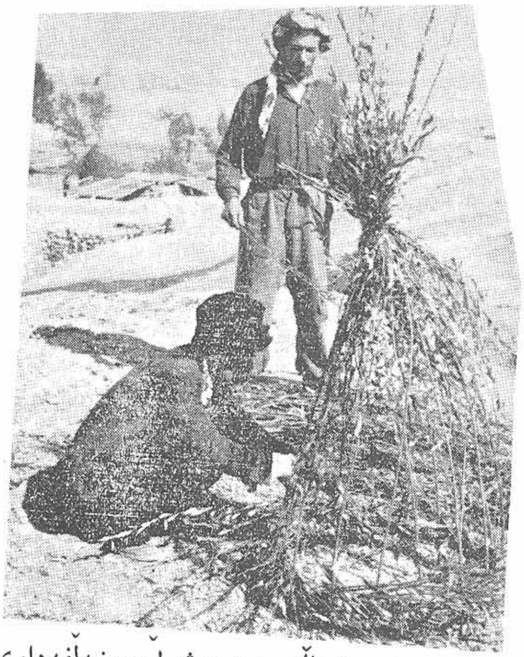

ـ سەوەتەو، قرتاڵە چنین بە شوڵو، خەڵفەداری شلکو، ساوا، یەکێکە، لە کارە، دەسییەکانی، مرۆڤی کورد.

ـ مرۆڤی شکاک ئارامو، خوێن گەرمو، ئێسک سوکو. پڕکارە.

ـ مرۆڤی شکاک شمشاڵو، بلوێرو، جوزەلەو دەهۆڵو، دمەک زوڕنا جوان لێ ئەداو، گۆرانیو، بەیتو، قامو، لاوکی کوردی باش ئەزانێو، زۆر وەستایانە، ئەیان خوێنێ. مرۆڤی کوردی ئەبێ سوارچاکو، دەسو، تفەنگ چاک بێتو، هەرگیزاو، هەرگیزیش لە کارماندو نەبێ ـ مرۆڤی شکاک لەتەک خاوخێزانو، دۆستو، خزمو، کەسیدازۆر، ڕو خۆشو، باش و چاکەو، ئاکاریشی لەتەک ئەوا نازۆر، پیاوانەو، ئینسانانەیەو، بۆدابین، کردنی خێرو، خۆشی ئەوان، زۆر، تێ، دەکۆشێو،

بۆدابین، کردنی خێرو، خۆشی ئەوان، زۆر، تێ، دەکۆشێو، گیان بازی، ئەکات. لەگەڵ دژو، دوژمنانیشا زۆر، توندو، گرژو، ڕق ئەستورە، میوان گرەو، لەمیوانی ناسیاو، نەناسیاو، زۆرگەرم بە خێرهاتن دەکات.

کورد ئەبێ پڕ کارو بە هێز و چالاک و سوارچاک و دەس و تفەنگ چاک بیت و هەرگیزاو هەرگیزیش لەکار ماندو نەبێ. مرۆڤی شکاک لە تەک خاوخێزانو دۆست و خزم و کەسیدا زۆر رو خۆش و باش و چاکە، ئاکاریشی لە تەک ئەوانا زۆر پیاوانەو ئینسانانەیەو بۆ دابین کردنی خێرو خۆشی ئەوان زۆر تێ دەکۆشێ و کیان بازی ئەکات. لەگەڵ دژو دوژمنانیشا زۆر توند و گرژو رق ئەستورە، میوان گرەو لە میوانی نەناسیاو زۆر گەرم بەخێرهاتن دەکات

مانای گەڕ و فێڵ و زمانلوسی نازانێ، وتارو کردەوەی مرۆڤی شکاک راستەو یەکە، خودانی قسەو بەڵێین خویەتی.

ژن و کچی شکاک جوان و نەخشیلانەو خۆش قلافەو رێک و بالابەرزو کەڵەگەت و دەس نەخواردو نەژاکاوە، وەک ئاسکۆڵی سلە، نازکۆڵی و بەرگی کوردی هەر لە خۆیان دەکاڵێتەوە. ئافرەتی کورد لەکارکردنی نێوماڵ، وەک: شیو، کوڵ، تەنورداخستن، نان کردن، ئاشپەزی، منداڵداری شیردۆشین، مەشکەژەندن، ماست، دۆ، کەرەو پەنیر سازکردن زۆر بە دەس و بردە، لەکارگەلی قورس و سەگین دا وەک: پەزبڕینۆ، یارمەتی دانی درویێنەوانان، شەن کردن و گێرەو کێشەی خەرمانوکاو دان و هێنانەوە بۆ ماڵ و وەچەکردنی توتنو عەمەل هێنانی توتن زۆر ئازاو خێرایە، ئەگەر لە رۆژا ماوەیەک دەسی بەتاڵ بێ و هەلی بۆ هەڵکەوێ خەریکی خوری شانەکردن و بەنرستن و گۆرەوی‌و دەسکێش چنین و پاکو و خورجێن و چادرسازکردن ئەبێ. ژنی شکاک لەگەڵ مێردی خۆیا زۆر هاو دەنگ و هاوڕەنگە، هەرگیز لە قسەی شوەکەی دەرناچێ‌و لەکاتی تەنگانەدا یارو یاوەریەتی و لەکاتی شەڕ و لێقەومانا وەک مێردەکەی دەس ئەداتە چەک و لە خۆی و ماڵی و مێردو دارایی و نیشتمانی دیفاع و بەرگری ئەکات، ئافرەتی کورد پێی بە پێی مێردەکەی بۆ باش بوونی باری ژیانی خۆی و ماڵ و مێردی ئەکۆشێ، لە هیچ کارو

ئیشێکماندو نابێ. ژنی شکاک لەگەڵ ئەو هەمووە تەق و چەف و تروقانەوەدا هەرگیز خۆی ناژاکێنێ و شۆخی و نەخشیلانەیی و لەباری و دڵتەڕی و جوانی خۆی لە دەس نادا، لە جەژن و شای و زەماوەندا بەشداری ئەکات و بە هەڵپەڕین و گۆوەندو زەماوەندکردن خەشی خۆی ئەڕێژێ و جارجاریش باڵۆرە لێدەداو گۆرانی و سترانی جوانی کوردیش بە جوانترین ئاهەنگ و شێوە ئەخوێنێ، هەڵبەت دور لە کۆڕی پیاون . ژنی شکاک پاک و بێ لکەو بێخەوشە، ئەگەر خودا نەکردە، لکەیەک لە داوێنی بێخەوشی بکەوێ، چارەنووسی زۆر رەش ئەبێ.

جلک و بەرگی ژنان و پیاوان

پۆشاکی ژنانی شکاک جۆرێکی تایبەتە، کە زیاتر لە پارچەی هاورێشمینی رەنگاو رەنگ و نەخشین ساز ئەکرێ و ئەدورێ، ئەو لیباسانەی وا ژنان لەبەری ئەکەن ئەمانەن:

١ـ کراس: لفکە دارە، واتا: سۆرانی هەیە کە ئەی‌پێچن بەدەوری جوگمەی دەسیانا.

٢ـ فێستان: کراسێکە روباز کە تەواو یا نیوە ئاستەر ئەدورێ و بڵێندی فێستان ئەبێ تا سەر پێی ئافرەت بێ و لەسەر کراسیشەوە لەبەر ئەکرێ.

٣ـ ئیلەک یا جلیسقە: پەشمی یا دەزو دورەو لە زستانا بەسەر فێستانا لەبەری

٤ـ پیژگیر: پارچەیەکی ئاستەردارە کە ئافرەتی شکاک وەک بەرهەڵبێنەی ژنانی موکریان لە پێش داوێنەوە لەکەمەرا قاییمی ئەکەن، بەلاّم بۆ جوانیە، وەک بەرەڵبێنە بۆ کار نیە.

٥ـ پشت یا پشتوێن یا شاڵ کەمەر: کە لە ٣تا ٨ میتر پارچەی رەنگین و جوانە،

ئە ودو ئافرەتە کوردە خەریکی نان کردنن، بەواتای کوردی:

تا تەنورت گەرمە نانێکی بکە   تانە بوی تە، کۆتی پێ کۆلکی پنە،

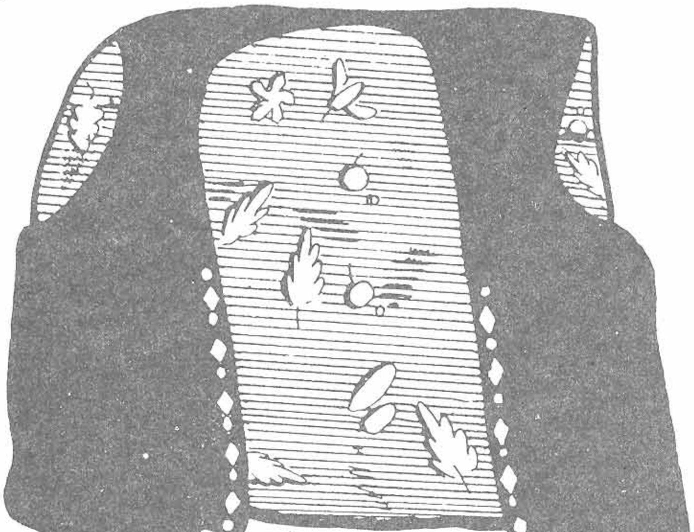

جلیسقەی ژنان

لەسەر فێستانەوە لە دەوری کەمەری دەئالێنن.

٦ـ دەرپێ یا ئاواڵ کراس: کە لە ٩ میتر پارچە ئەدورێ.

٧ـ گۆرەوی: کە لە خوری و مەرەزو کورک بەدەسی ژنان ئەچنرێ.

٨ـ شەمەڵ یا دەسماڵی سەر: پوڵەکەدار یا گوڵینگ‌دار یا بێ گوڵینگ و سادەیە.

٩ـ تاس کلاو یا کلاوفێستین.

- هی پیاوانیش بەم جۆرەیە:

١ـ دەرپێ کە لە ژێر پاتۆڵەوە لە پێ دەکەن، کە لە پارچەی سپی و ناسک ساز ئەکرێ.

٢ـ شاڵی کیلۆ یا پانتۆڵ لە پارچەی پەشمی ساز ئەکرێ کە لە جێی پشتێنەوە تا خوار رەفیسکەو چۆک هەراوەو چین‌دارەو لەوەش بەرەو خوار تا دەم گوێ زینگ و قولاپە باریکە، وەک پۆزەوان وایە، بەڵام چاکەو بە دوگمەو زیب دائەخرێ.

٣ـ کراسی پیاوانە کە هی شکاک بێ، سۆرانی نیە، بەڵام هی پیاوانی موکریان

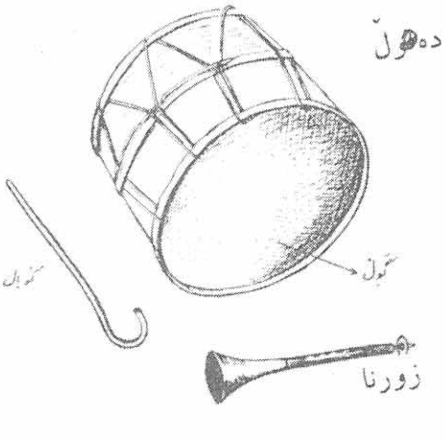

سۆرانی دارە.

٤ـ سەتر، کە لە خوری وشتر ئەی‌چنن و لە زستانانا لەسەرەوە لەبەری ئەکەن، وەک پەستەک و کۆت وایە.